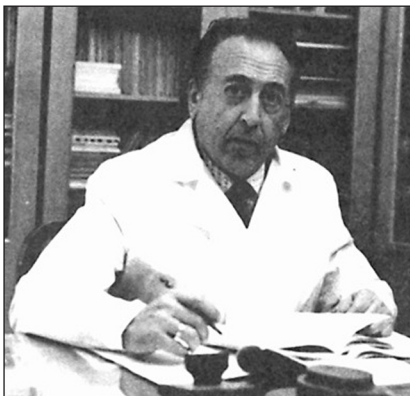

РОЗДУМИ, СУМНІВИ, ЕМОЦІЇ ЛІКАРЯ, ДОСЛІДНИКА, ПИСЬМЕННИКА

Пам'ятні нотатки про творчість МИКОЛИ АМОСОВА

Ісаак Трахтенберг
доктор мед. наук,
член-кореспондент НАН України,
академік НАМН України,
зав. відділу Інституту
медицини праці НАМН України,
м. Київ

Світліни *М.М. Амосова*,
подані у статті,
— з архіву *І.М. Трахтенберга*,
— з книги "Микола Михайлович Амосов.
Легенда світової науки.
Біобібліографічний показник". —
Київ: СПД Коляда О.П., 2009,
— з архіву редакції журналу

"Спогади про великих людей
так само корисні, як і їхня присутність".

Сенека

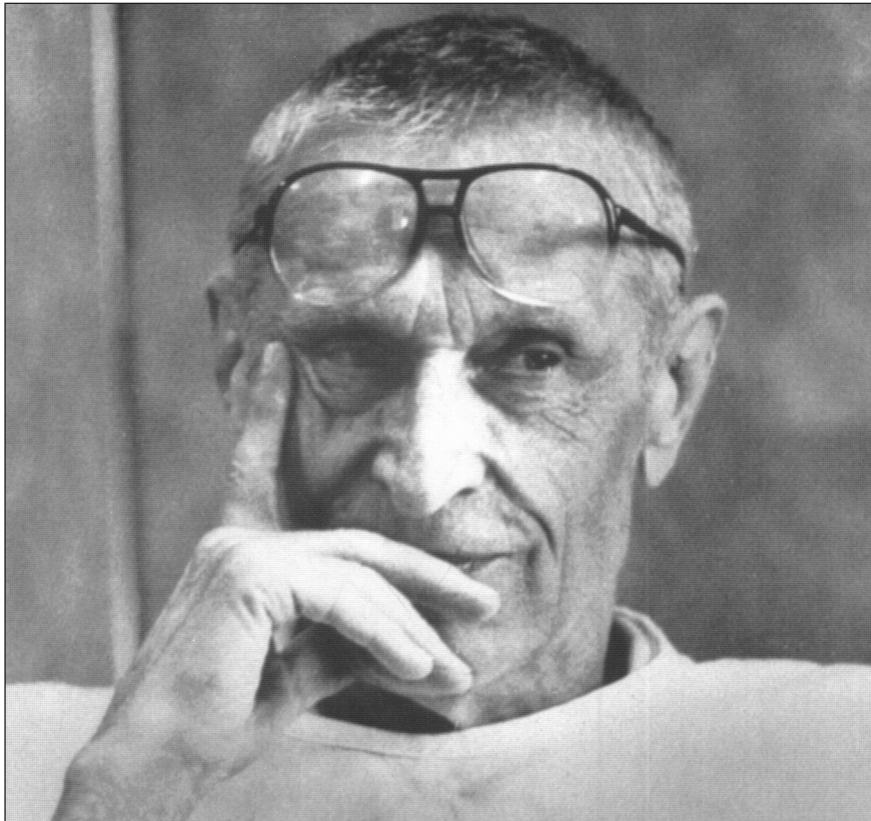
ПЕРЕДМОВА

Ці спогади — про неповторного нашого співвітчизника — лікаря Божою милістю, оригінального мислителя і небайдужого письменника *Миколу Амосова*. Протягом восьми років у грудні ми знову і знову звертаємося до його особистості, пам'ятаючи дві знаменні дати: 6-го грудня — день його народження та 12-го грудня — день відходу із життя. Не можемо забути раптовий телефонний дзвінок Миколи Михайловича напередодні 6-го, в якому він повідомив, що традиційна зустріч у них вдома буде відкладена, а про дату, на яку буде її перенесено, я з дружиною будемо проінформовані додатково. На жаль, ця коротка розмова виявилася останньою... А сталося згодом наступне: медична сестра в клініці його дочки Катерини, куди ліг Микола Михайлович, при черговому вимірюванні артеріального тиску виявила вкрай низькі показники, проте припустила, що це негаразди з тонометром, і вийшла за іншим, щоб повторно виміряти тиск. Повернувшись, вона застала Миколу Михайловича бездиханним. В палаті царювала глибока тиша і тільки від легкого вітерцю в ледь відкритому вікні колихалась тонка завіса. Так тихо, наче не дуже помітно ідуть із життя справжні праведники? Можливо...

Майже сім десятиліть лікарської та дослідницької діяльності — період чималий і заслуговує того, щоб оглянутися на минулі роки і згадати зроблене. Особливо доречно поринути в спогади напередодні двох вказаних вище пам'ятних дат. "*З його втратою совість нації осиротіла*" — таким був заголовок однієї з прощальних публікацій. І сказане в ньому аж ніяк не риторика, а справедливе й точне зауваження.

Про феномен *Амосова* і незвичайні грані його самотньої особистості особливо багато і переконливо говорили на сесії загальних зборів Національної академії наук, присвячених його пам'яті. А відбулась вона в традиційному залі Академії на Володимирській, де не раз виступав Микола Михайлович, якому в день сесії виповнилося б дев'яносто. Той, хто був на цих зборах, пам'ятає обличчя його колег по Академії на зроблених там знімках. Як, чуттєво співпереживаючи, слухали вони виступи учасників сесії. Урочистий і водночас гіркий ювілей без ювіляра.

Микола Амосов — той рідкісний феномен вченого і суспільного діяча, чиї судження ставали інтелектуальним досягненням не лише свого часу, але і духовним даром, націленим на майбутні роки. Амосовські читання, доповіді на наукових і суспільних форумах, участь у дискусіях, публічні лекції

завжди привертати до себе увагу практично всіх наших громадян як старшого так і молодшого покоління. Кожен із його виступів ставав предметом зацікавлених, нерідко бурхливих і зовсім не однозначних суджень. І так було не лише при житті, але і сьогодні, коли його немає, коли для багатьох, хто тільки вступає у світопізнання духовних цінностей, його наукова, літературна, виробнича і творча спадщина є яскравим відкриттям і одкровенням. Як і одкровенням нерідко були враження при зустрічах і знайомстві з Миколою Амосовим. Не випадково багато з тих, хто зустрічався з ним уперше, сприймали його з острахом, відмічаючи у його зовнішності сухуватість і навіть жорсткість, схильність у спілкуванні до скептичної тональності. І лише потім, придивившись і привичайвшись, помічали проникний, інколи дещо іронічний погляд, в якому настороженість змінювалася цікавістю. Не могли не помітити і незмінну зосередженість у виразі обличчя — в його різких рисах вловлювалася постійна напруженість думки.

Подумки перенесімося, читачу, на старовинну київську вулицю Фундукліївську (потім вулицю Леніна, а тепер Богдана Хмельницького), де у неприбутному будинку на перетині з вулицею Івана Франка мешкав Микола Михайлович. Піднінемося на другий поверх. Ми побачимо невелику квартиру з вузьким коридором, що веде до вітальні, а через неї — у тісноту

кабінет із полицями, заставленими безліччю книг, і приземкуватим столом з комп'ютером у центрі. За ним в останні роки довгими натхненними годинами працював Микола Михайлович, сидючи у старому дерев'яному кріслі, яке не раз сам ремонтував — за старою звичкою любив майструвати. А в іншому кріслі, розміщеному поряд, сиділи співрозмовники — чергові гості шанованого дому. Проте, необхідно зазначити, що визначення "чергові" зовсім не означає, що більшість із них навідувалися постійно. Відбір гостей власником квартири, звичайно, був певною мірою суворий та вибірковий.

Серед співрозмовників, як у минулому, так і в наступні роки, окрім колеґ та учнів, тут найчастіше бували близькі Миколі Михайловичу люди, серед яких не можна не згадати хірургів *Олексія Федоровського* і *Василя Братуся*, письменника *Юрія Дольд-Михайлика*, авіаконструктора *Олега Антонова*, літератора *Григорія Кінніса*, лікаря-публіциста *Юрія Віленського*, співробітників інституту — *Якова Бендета* і *Юрія Мохнюка*.

Дивлюсь на спустілий кабінет, закритий комп'ютер на столі, на мовчазні стіни, на яких кілька улюблених Миколою Михайловичем картин. За склом книжкових полиць місце для сімейних фотографій, фотографії з друзями — на одному з них рідне обличчя *Володимира Фролькіса*, тут же — особливо дорогий для мене знімок, де ми з Миколою Михайловичем на загаль-

ному зібранні в Академії. Дивлюся я на осиротілий кабінет і думаю: "Боже мій, скільки тут за останній час, коли мій шанований старший товариш, який особливо цінував дружнє спілкування, було нами переговорено в тривалих розмовах на найрізноманітніші теми, які нас хвилювали...". "Прекрасне це заняття — спілкування", — любив він повторювати.

Микола Амосов — яскрава особистість, його ім'я — одна із прикмет ХХ століття, яке минуло, та ХХІ-го століття. Без перебільшень у прощальних виступах, коли його не стало, було повторено: "Амосов — це була епоха". І сьогодні, коли ми звертаємося до інтелектуального амосовського дару — його наукового надбання, публіцистики, мемуарів, нарисів, роздумів, в яких настільки неординарно переплелись біологічні, медичні, соціологічні і філософські проблеми, ми знову з твердою упевненістю можемо сказати: його життя, лікарський і науковий подвиг, громадянська позиція, яку він відстоював з властивою йому прямою — яскрава віха у розвитку суспільної думки в Україні.

ПОГЛЯДИ, ДАЛЕКІ ВІД ТРАДИЦІЙНИХ

Спадщина *Миколи Михайловича Амосова* — це інтелектуальне надбання сьогодення і майбутнього. Неординарними, відкритими, полемічними та справді співвідповідальними були не тільки його лікарські й наукові праці, але й художні та публіцистичні. Пам'ятаю, як на прилавках книгарень з'явилася нова книга *Амосова* "Розум, людина, суспільство, майбутнє" про роль біології людини в соціальних процесах, про нинішню ситуацію й надію на глобальний розум людства. Автор із властивою йому відвертістю зізнався, що багато його попередніх переконань змінилися, що перед ним "відкрилося багато нової інформації і — як не дивно для літньої тямущої людини — змінилися погляди". Уперше в літературі *Микола Амосов* висунув ідею існування "**загального алгоритму розуму**", який, на думку вченого, реалізований еволюцією у біологічних системах — від клітини до суспільства. Саме він послужив основою для створення штучного інтелекту.. А той, у свою чергу, здатний відтворити психіку людини, її думки, свідомість і підсвідомість, її волю й, нарешті, творчість. Ця та інші концепції *Миколи Амосова* за своєю значущістю, внеском у медицину, біологію, громадське життя — оригінальні, масштабні — вражають.

Його погляди завжди були

далекими від традиційних. Він на сторінках своїх праць, а також у виступах на різних форумах — вітчизняних та зарубіжних виступав як самобутній дослідник. Надзвичайно ширий і безкомпромісний у своїх філософських, соціологічних, наукових судженнях. Значущість біології людини в соціальних процесах суспільства, сутність і роль свідомості, підсвідомості, волі й творчості — предмет наукових пошуків Амосова — лікаря й ученого. За назвами розділів однієї з книг ("Розум, свідомість, істина", "Суспільство, оптимальність і розумність", "Людина, розум, почуття, душа", "Людство, доля або розум?", "Основні ідеї мого світогляду") можна самостійно припустити, про що в ній йдеться... Захоплює і надихає оптимістична нота, на якій закінчує вчений, — "Загалом людство не загине. Але для порятунку потрібна завзята робота".

Микола Амосов вважає, що незадовільні показники здоров'я й смертності у нас зумовлені стресами, розбещеним способом життя, алкоголізмом і неправильною організацією медицини. А щодо головного недоліку останньої автор справедливо зауважує: *"Вона в нас націлена тільки на лікування хвороб, подовжує життя певним людям, але, боюся, що втрачає більшість"*.

Хотілося б нагадати читачеві деякі інші книги вченого, які відразу ж після видання ставали бібліографічною рідкістю. Серед них "Алгоритм розуму", як і невеликі за тиражем "Кредо" та "Основні ідеї мого світогляду".

ПОДОЛАННЯ СТАРОСТІ

Так назвав Микола Михайлович ще одну свою книжку, яку він адресував широкому читачеві. На її обкладинці читаємо: **"Ніщо так не старить як готовність старіти"**. Майже новий афоризм. Тут дозволю собі такий відступ.

1998 року видавництво "Література" в Мінську під загальною рубрикою "Класична філософська думка" заснувало серію "Енциклопедія афоризмів". В одному зі збірників цієї серії надруковані висловлювання великих людей — мудреців давньої Еллади та Китаю, Персії та Індії, країн Америки та сучасної Європи. У наведеному зверненні до читачів укладач справедливо підкреслює, що не виснажується з роками скарбниця людської мудрості, безнастанно поповнюючись новими цінними думками. А й справді, життя не стоїть на місці. Змінюються країни і континенти, народжуються нові покоління людей, які дарують світу нових геніїв з їхніми неповторними думками та ідеями.

Образно і точно відмічає укладач збірки *Т.Г. Нечипоренко*, що, як смак дорогоцінних вин з роками стає все тоншим та вишуканішим, так і думки великих людей минулого з плином часу не старіють, а, навпаки, набувають ще більшої цінності. Думки ці шліфувались часом і подіями, перевірені довгими віками. І варто погодитися з тим, що на питання, здавалось, виправдане в наш час — а чи так уже нам потрібні думки мудрих людей? — відповідь має бути однозначно позитивною: безперечно, потрібні. Проте, на нього ще два століття тому вичерпно відповів філософ *Йоган Гарднер*, який стверджував, що *"знайомство з думками світлих умів становить чудове заняття: воно збагачує розум та витончує думку"*. А ще пізніше, вже в наступному двадцятому столітті співвітчизник філософа — німецький письменник *Фрідріх Боденштедт* так само переконливо зазначив, що *"короткі висловлювання вриваються в думки людей, приносять плоди і не припиняють впливати"*.

У цьому неординарному виданні вже у першому його розділі "Наука" містяться афоризми, що відносяться до проблем здоров'я. Тут багато висловлювань, які належать визнаним класикам природничих наук, медицини та літератури минулого, — *Гіппократа, Аристотеля, Авіценни, Галена, Сенеки, Ювенала, Плутарха* та інших, а також на-

ших не таких вже далеких у часі попередників — вчених і письменників — *І.П. Павлова, М.І. Пирогова, М.Я. Мудрова, В.М. Бехтерева, І.І. Мечникова, Л.М. Толстого, В. Гюго, А.П. Чехова, М.Г. Чернишевського*.

Серед цих давніх та мудрих висловлювань, які містяться у першій збірці, наведені висловлювання двох наших співвітчизників — *О.О. Богомольця та М.М. Амосова*. Вислів останнього — *"Лише через сумний досвід відстоюється золотий фонд медицини"* (с. 199). *"Ось розумне поєднання, необхідне для зберігання та зміцнення здоров'я: правильний гігієнічний режим, фізичні навантаження, загартовування, обмеження в їжі, активний відпочинок. Це є необхідним для всіх людей без винятку"*. До речі, вони, напевно, могли б бути епіграфами до нових книжок Миколи Михайловича, про які я вже писав у тижневику "Дзеркало тижня" (№21, 1997 р.).

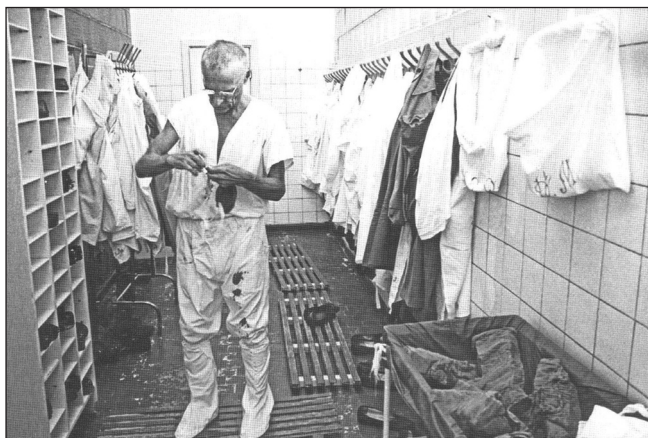
Переді мною — один із останніх його творів, який з'явився напередодні 85-річчя *Миколи Амосова*. Ця книга спогадів, названа "Голоси часів", вийшла двома виданнями (одне — в Києві, друге — в Москві) в серії "XX сторіччя". Як і все, що виходить з-під амосівського пера, в новій книзі є цікавим, неординарним, ширим. В багатьох моментах вона є сповіддю. А, головне, зміст мемуарів спонукає до роздумів та співчуття.

Але повернімося до книги, в якій для широкого кола читачів висвітлюються проблеми старіння та шляхи боротьби з цим явищем. Тут особливу увагу привертає авторська розповідь про здійснений Миколою Михайловичем на собі цікавий експеримент. Основне завдання цього дослідження полягало у спробі розірвати хибне коло старості через фізичні вправи, керовані волею. Не без гіркої іронії автор зауважує, що *"це легко сказати, але важко зробити"*. Проте висновок із проведеного експерименту обнадіює — омолодження можливе. Про це свідчать суб'єктивні й об'єктивні дані, які наводить автор. І певний прогрес очевидний. Щоправда, у руховій сфері він виявився не настільки помітним, а виявлене під час чергової перевірки певне розширення серця потребувало коректив у режимі навантажень: біг був замінений дозованою ходьбою. Крім підсумків експерименту, настільки несподіваного за змістом, як і обнадійливого за результатами, у цій книзі простежується гостре бачення того, як криза системи проявляє себе в кризі медицини. Щоб читач був обізнаний і з іншими розкритими в книзі аспектами, назву окремі її розділи: "Медицина на роздоріжжі", "Модель істини", "Людина і звір", "Резерви здоров'я клітини", "Модель норми і патології", "Система харчування", "Система напруження", "Фізичні вправи". А також "Що таке хвороба", "Хвороба серця й судин", "Чим закінчується лікування", "Криза системи — криза медицини". І, звичайно ж, розділ про мистецтво хірурга й оперативні втручання — "Чим займається хірург?".

Головна ідея *Миколи Амосова*, яку він провів через усю книгу, здавалось б, дуже проста — потрібні розумні самообмеження й досить інтенсивні фізичні навантаження, яким, на жаль, *"...заважає інша особливість психіки, що дісталася людині від тварини, — те, що ми називаємо лінійю. Природа заощаджує енергію і без потреби напружувати м'язи не вимагає. Щоправда, людина може протистояти лінії, але це вдається не всім"*. Додам від себе, на превеликий жаль — і колегам-медикам.

Вкотре Микола Михайлович наполегливо звертає увагу на те, що в нас під медициною розуміють переважно лікування хвороб. Тим часом, якщо не тільки риторично проголошувати верховенство профілактичного напрямку медицини, а зайнятися здоров'ям здорових, це буде найефективнішим запобіганням хворобам. Щоб кожному не тільки усвідомлювати цю істину, але й самому почати повсякденно втілювати її в життя, потрібна чимала сила волі.

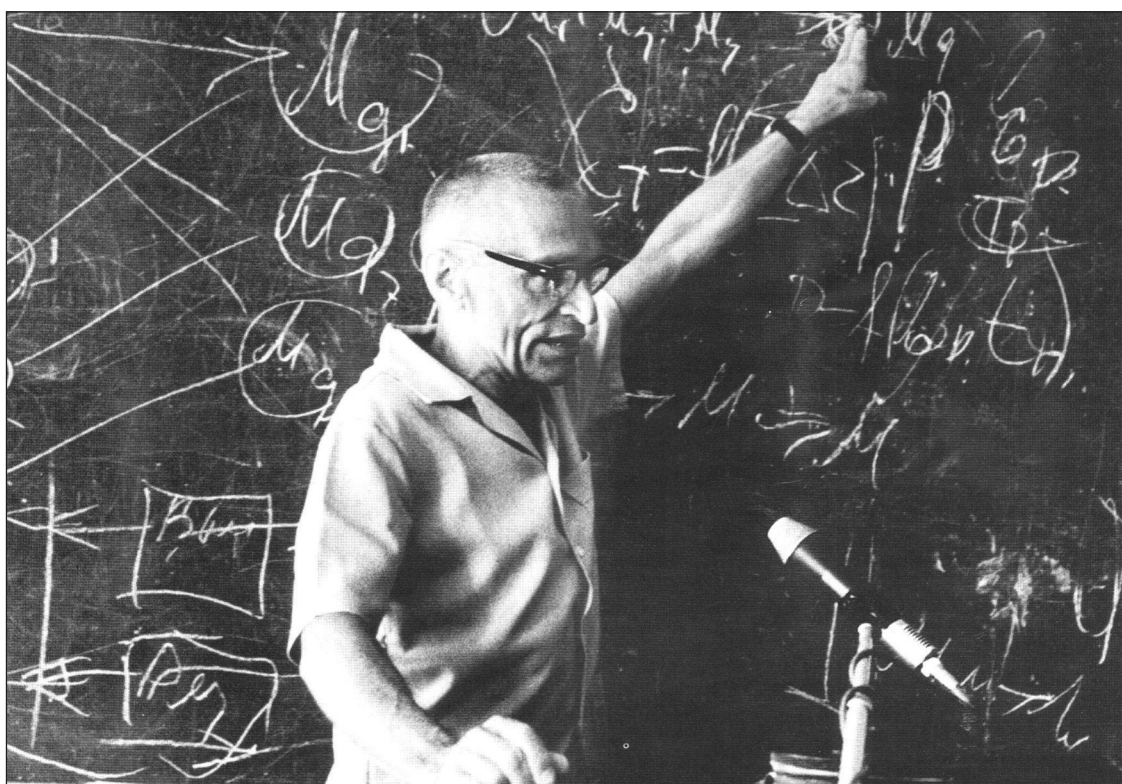

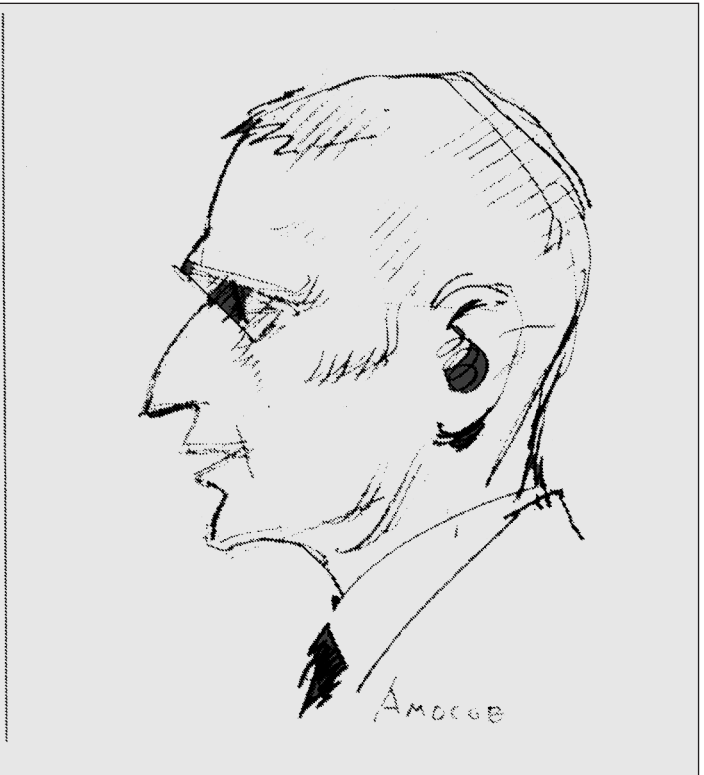
Так я пройшов по колу: побачив світ.

Спрогнозував майбутнє.

Місце для паніки не знайшов.

Амос

Академіки-медики Володимир Фролькіс і Микола Амосов
на малюнках Олександра Рачковського, київського художника (1999 р.),
і Сергія Подерев'янського, Народного художника України (1958 р.), відповідно

ОСОБИСТІСТЬ

Безперечно, Микола Михайлович — із неординарних особистостей. Усі ми знали його як істинного інтелектуала в багатьох іпостасях. Він був, насамперед, видатним хірургом-новатором, одним із засновників біологічної кібернетики, соціологом, філософом, популяризатором здорового способу життя. А ще талановитим письменником, книги якого видані в десятках країн світу. Незважаючи на величезні заслуги й визнання, що зробили вихідця із простого середовища *Миколу Амосова* всесвітньо відомим лікарем, він завжди залишався скромним, стриманим, доступним, уважним до своїх колег і учнів. Ніколи, навіть у найскладніших життєвих і службових ситуаціях, не згадував про свої звання і заслуги. А був же і Героєм Соціалістичної Праці, і депутатом Верховної Ради СРСР, і лауреатом Ленінської та трьох Державних премій, і кавалером багатьох орденів. Про його заслуги і вагомий внесок у клінічну й теоретичну медицину, у розвиток кібернетичних досліджень, у вивчення проблем вищої нервової діяльності, у соціологію, сучасну літературу і публіцистику багато розповідали на сесії загальних зборів Національної академії наук України, присвяченій дев'яносторіччю відомого лікаря — ювілей без ювіляра...

Колишні співробітники, друзі, колеги-науковці розповідали й про чудову літературну спадщину *Миколи Амосова*, причому не тільки наукову, але й публіцистичну, мемуарну. Книги, що розповідають про минулі роки, призначені не тільки для близьких, друзів і колег по роботі, але й для широкого кола читачів. Микола Михайлович сподівався, про що не раз говорив мені, що його оповідання про минуле будуть із цікавістю сприйняті як медиками, так і широкою читачською аудиторією.

Наведені вище та інші праці вченого (і в цьому особливість амосовських публікацій) спонукають не тільки до

роздумів, але й викликають відчуття причетності до позиції автора. Його книги мають ще одну особливість. Поєднання в них наукових положень зі щоденними спостереженнями і фактами, суспільних поглядів з особистими, категоричних суджень із сумнівами — все це сприяє емоційному сприйняттю. На завершення згадаємо з почуттям глибокої вдячності, що залишив він нам не тільки унікальну наукову спадщину, цінний досвід хірурга й кібернетика, чудові художні твори, яскраву публіцистику, наочні приклади високої громадянської відповідальності, але й вражаючі практичні плоди своєї багатогранної діяльності.

Визнаний не тільки в Україні, але й за її межами Національний інститут серцево-судинної хірургії імені М.М. Амосова, який очолює *Геннадій Васильович Книшов* — академік НАН України, НАМН України і АМН РФ — є сьогодні гордістю української медицини, славної амосовської школи кардіохірургів — послідовників і продовжувачів його ідей в галузі біологічної й медичної кібернетики. Неординарне періодичне видання — журнал "Серце й судини" — заснований за ініціативи *М. Амосова* й очолюваний вірними представниками його наукової школи. Результати професійних і людських діянь *Миколи Амосова* — посправжньому вагомий і патріотичний слід славетного Лікаря й Ученого, світла пам'ять про якого завжди з нами.

КООРДИНАТИ ІДЕОЛОГІЇ

У роботі "Мій світогляд" Микола Михайлович наголошує, що ідеологія становить основу суспільного розуму і "є предметом творчості як речі, але завжди має під собою біологічну базу". Автори ідеологій вибирають крапку на шкалах, які спираються на суперечливі біологічні потреби й крайні почуття, що їх виражають, формулюють ідею словами, поширюють її серед громадян, у такий спосіб формуючи їхні переконання. На думку *Амосова*, головні шкали

для компромісного вибору координат ідеології такі:

- воля або рівність;
- матеріальне або духовне;
- праця або розваги;
- суспільне або особисте (альтруїзм або егоїзм);
- терпимість або непримиренність;
- сьогодення або майбутнє;
- Бог - матерія або віра - знання;
- цінності загальнолюдські або групові (нації, релігія, клас, ідеологія).

При цьому автор підкреслює, що оптимальність ідеології сьогодні традиційно визначають "щастям народу, стійкістю до прогресу". До цього додається ще й збереження природи.

Академіки-медики Володимир Фролькіс і Микола Амосов. 2003 р.

Особливий інтерес становлять ці та інші неординарні положення, запропоновані М. Амосовим на наш розсуд та судження. Ці, повторюсь, і положення про Бога, про складність світу, про процес "визрівання цивілізації", про глобалізацію різних міжнародних зв'язків, про однополюсний світ, а також про інші глобальні проблеми людства, у тому числі про здоров'я, науку, війни. Вчений вважає, що проблеми здоров'я вирішуються правильним способом життя (з додаванням медицини), і вимирання людству не загрожує. Він резюмує: "Мої прогнози оптимістичні", але тут же у роздумах додає, що "навіть чи вони зможуть втішити окрему нещасну людину. Для цього необхідно шукати резерви у власній психіці. Це можливо, хоча і важко". При всьому тому Микола Михайлович завжди залишався оптимістом, про що свідчать його емоційні слова: "Моє щастя зі мною — воно у мисленні і потоці істини... Важливо шукати". У цих словах — весь Амосов:

лікар і мислитель, людина і вчений, він ішов, сумнівався, завоював своєю блискучою творчістю — лікарською, науковою, літературною, суспільною — всезагальне визнання. У кожному його виступі органічно поєднувався розгляд універсальних і принципових положень лікувальної і профілактичної медицини із сучасними аспектами соціології, філософії, етики.

Багато роздумів Миколи Михайловича були близькі з думками нашого спільного друга, блискучого ученого фізіолога і геронтолога Володимира Фролькіса про те, що нам, як повітря, потрібна сьогодні правда, а не "обман, який підносить". І якщо трансформу-

вати цю безперечну істину як веління часу, звернене до медицини і медикобіологічних наук, то сьогодні суспільство і держава не може не підтримати лікарів, а також сучасних дослідників, які зайняті науковим пошуком. Як писав Володимир Фролькіс, висловлюючи співзвучну з Миколою Амосовим думку: "Ми вступаємо у нове століття. Будуть створені нові речовини прицільної дії, будуть створені клонуванням штучні органи людини, процвітатимуть генна і геннорегуляторна теорії. В усіх країнах відбувається гуманізація науки. Засобів мало — тим більше необхідно концентруватися на пріоритетах. У нашій країні таким пріоритетом мають бути медицина і біологія".

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

У 2010 р. медична громада України відзначила пам'ять Миколи Михайловича подією — презентацією підготовленого Національною медичною бібліотекою бібліографічного покажчика його праць. Це видання — вагомий

внесок у досягнення вітчизняної і світової думки. Подані в ньому роботи охоплюють період з 1948 по 2005 роки. Окремими розділами наведений перелік літератури про життя та діяльність М. Амосова та наведені відомості про інтерв'ю з його участю. Творча спадщина подана разом із виразними фотографіями, зробленими на початку його лікарської діяльності, у повоєнні роки, а ще у клініках інституту, на наукових форумах з колегами, друзями, учнями. З натхненням і дуже цікаво розповідається про творчий шлях та особистість вченого, громадського діяча, письменника.

Автори цих нарисів — його небайдужі прихильники: Ю. Щербак, Ю. Віленський, І. Сергієнко. Велика подяка їм та іншим, що брали участь у підготовці видання і, перш за все, Катерині Михайлівні Амосовій, яка була головним його ініціатором, а потім — науковим консультантом. Велика подяка працівникам медичної бібліотеки: науковому редактору Р. Павленку, упорядникам Л. Корніловій, Т. Осапенко.

Унікальне видання, про яке йде мова, є яскравим свідченням однієї з визнаних суспільством прикмет в інтелектуальній сфері на зламі віків. Говорячи словами згаданого вище Ю. Щербака: "читаючи М.М. Амосова, вкотре задумуєшся над дивним творчим гібридом: поєднанням літератури і медицини. Зразу згадуються імена письменників-лікарів Ф. Рабле, Ф. Шиллера, В. Даля, А. Конан-Дойля, А. Чехова, В. Вересаєва, С. Моема, Т. Бой-Жиланського, М. Булгакова, А. Кроніна, філософа А. Швейцера та багатьох інших. Ці імена — на вершині айсбергу, а в його основі — тисячі лікарів, які чудово володіли пером, створили цікаві мемуарні, прозаїчні, публіцистичні твори".

